

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 342.729:342.77:324

С. М. ДЕРЕВ'ЯНКО

ОБМЕЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПІДСТАВИ

Проаналізовані правові підстави та політичні мотиви введення в Україні воєнного стану.

Висловлені міркування щодо змісту політичних прав громадян та доцільності їх обмеження в новітніх українських реаліях.

Ключові слова: права людини, політичні права, воєнний стан, гібридна війна.

Derevianko Serhii. Restrictions of the political rights of citizens under conditions of martial law: political and legal grounds

The legal grounds and political motives of the introduction of martial law in Ukraine are analyzed.

The article highlights The stated arguments about the content of political rights of citizens and the expediency of their restriction in the latest Ukrainian realities.

Key words: human rights, political rights, martial law, hybrid war.

Загострення збройного конфлікту внаслідок нападу ВМС Російської Федерації на українські судна в Азовському морі стало приводом для введення в Україні воєнного стану. На пропозицію Військового кабінету Ради національної безпеки і

© ДЕРЕВ'ЯНКО Сергій Миронович — доктор політичних наук, професор кафедри політичних інститутів та процесів Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

оборони Президент України П. Порошенко 26 листопада видав Указ «Про введення воєнного стану в Україні»¹. Однак, фактично він введений 28 листопада після того, як Голова Верховної Ради України А. Парубій та Президент України П. Порошенко підписали прийнятий Верховною Радою України Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»², він був опублікований в офіційній пресі та набрав чинності.

Подія ця неоднозначно сприйнята і політикумом і громадянами загалом. Думки полярні — від повної підтримки дій Глави держави до сприйняття введення воєнного стану як PR-акції влади чи прагнення відтермінувати проведення виборів Президента України, що згідно з Конституцією держави мають відбутись 31 березня 2019 року. Дорікають їй, що це слід було зробити раніше (у 2014 році), та й війна державою офіційно не оголошена. Це спонукає висловити міркування щодо правових підстав та мотивів політичного характеру, які об'єктивують функціонування режиму воєнного стану, що є метою даної статті.

Зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб визначає Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (прийнятий Верховною Радою України 12 травня 2015 року)³.

Стаття 1 цього Закону містить визначення воєнного стану, під яким законодавець розуміє «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернен-

ня загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень». Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України (стаття 2).

Із сукупності норм виокремимо тільки ті, які стосуються запровадження «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина», зокрема, політичних. Проблеми тут, вважаємо, радше морально-політичного, ніж правового характеру.

Вихідним є положення про те, що чинна Конституція України⁴ не тільки декларує політичні права громадян, але й визначає конкретний механізм їх реалізації, встановлює вичерпний перелік підстав їх обмеження. Показово, що їх формулювання в істотному збігаються із положеннями, які виписані у тесті «Загальної декларації прав людини», що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року⁵. Порівняльний аналіз положень обох документів дає підстави стверджувати про прагнення українських законотворців не тільки імплементувати апробовані загальноприйняті міжнародно-правові норми, але й розширити їх розуміння в новітніх умовах.

Показовими є норми Основного Закону, за якими «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними» (частина перша статті 22). «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» (частина друга статті 22). До того ж ця стаття містить застереження, що «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» (частина третя статті 22).

З огляду на предмет дослідження важливими є норми обох документів, які стосуються обмеження прав і свобод громадян.

«При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» — передбачає частина друга статті 29 Декларації.

Певною мірою до новітніх українських реалій можуть бути використані і положення статті 2 Декларації про те, що «не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті».

Конституція України містить приписи, за якими здійснення прав, передбачених частинами першою та другою статті 34, може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. (частина третя статті 34). Аналогічні застереження вписані у частині першій статті 36 щодо реалізації громадянами України права «на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації», а також у частині другій статті 39 щодо гарантованого частиною першою цієї ж статті права «збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації».

Воєнний стан як чинник обмеження конституційних прав і свобод названий у статті 64 чинної Конституції України. Статтею встановлено, що «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (частина перша). «В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням стро-

ку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції» (частина друга).

Наведені конституційні норми конкретизовані у названому чинному Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2016 року за № 389-VIII. Із сукупності його норм і приписів проблеми дослідження стосуються, зокрема, вимоги до змісту Указу Президента України про введення воєнного стану, у якому повинні бути зазначений «вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» (пункт 5 частини першої статті 6).

Принципово важливою є стаття 20 цього Закону, яка концептуально повторює зміст статті 64 Конституції України, а також застереження статті 22 Закону про «Неприпустимість використання правового режиму воєнного стану для захоплення влади та порушення прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб». Закон передбачає також негайне інформування Генерального секретаря ООН та іноземних держав, які беруть участь у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права «про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення» (частина перша статті 24), дату їх припинення (частина друга) та зміни межі відхилень або строку дії обмежень прав і свобод та причини прийняття такого рішення (частина третя).

У статті 8 виписані «Заходи правового режиму воєнного стану», які можуть вживатися в Україні або в окремих її місцевостях «в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина». Серед них — «8) забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів» (пункт 8 частини першої статті 8),

а також «порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення» (пункт 9 частини першої статті 8).

Певною мірою може бути використано і припис пункту 12 частини першої цієї ж статті згідно з яким «у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян телекомунікаційне обладнання, телевізійну, відео- і аудіоапаратуру, комп'ютери, а також у разі потреби інші технічні засоби зв'язку».

Виконання цих заходів покладено на «військове командування, військові адміністрації (у разі їх утворення), які діють самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування» (абзац перший частини першої статті 8). При цьому Закон зобов'язує громадян «сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території» (частина перша статті 17).

Запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану провадиться відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України типового плану запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях (частина третя статті 8). Такий план розроблений урядовцями та затверджений Постановою Кабінету Міністрів 22 липня 2015 року⁶. План чітко виокремлює заходи правового режиму воєнного стану; строки їх виконання; орган, відповідальний за запровадження та забезпечення заходу; та органи та органи, що залучаються до

запровадження забезпечення заходу. Так, до забезпечення «заборони проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів» залучаються «Служба безпеки України, Національна гвардія, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування» (пункт 8 цієї Постанови). СБУ та МВС залучаються до «порушення питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань», а виконавцями названі — військове командування військові адміністрації (у разі утворення) Мін'юст разом з Генеральною прокуратурою країни (пункт 9).

Заборону роботи приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та заборону на передачу інформації через комп'ютерні мережі повинні забезпечити Міністерство інформаційної політики України, МВС, Міністерство оборони України, СБУ, Адміністрація Держспецзв'язку, Нацрада України з питань телебачення і радіомовлення, Держкомтелерадіо та Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації (пункт 11). На МВС, Національну гвардію, Адміністрацію Держприкордонслужби, Державну фіскальну службу, СБУ покладено забезпечення «вилучення у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян телекомунікаційного обладнання, телевізійної, відео- і аудіоапаратури, комп'ютерів, а також у разі потреби інших технічних засобів зв'язку у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану» (пункт 12).

Обмежувальний характер має стаття 13 базового Закону, згідно з якою «Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим, рішення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, що обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану, тимчасово не застосовуються».

Аналізований Закон України містить статтю 19 «Гарантії законності в умовах воєнного стану», приписи якої прямо забороняють зміну Конституції України, зміну Конституції

Автономної Республіки Крим, «проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій». До речі, у тексті Закону України «Про правовий режим воєнного стану», який був прийнятий 6 квітня 2000 року та втратив нині чинність не було заборони щодо «масових зібрань та акцій»⁷.

Обмеження в умовах воєнного стану виборчих прав громадян має наслідком й те, що «у разі закінчення строку повноважень Президента України під час дії воєнного стану його повноваження продовжуються до вступу на пост новообраного Президента України, обраного після скасування воєнного стану» (частина друга статті 11). Аналогічно «у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного стану» (частина друга статті 12).

Актуальним з огляду на здійснюваний процес децентралізації є припис частини другої статті 19, за яким «Верховна Рада України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня припинення чи скасування воєнного стану, якщо чергові або позачергові вибори до відповідних органів мали бути проведені в період, на який було введено воєнний стан, приймає рішення про призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих виборів».

Наведені норми Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» відображені в тексті Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», виданому 26 листопада 2018 року. Це, насамперед, припис про те, що «у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах

та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (пункт 3). У названому в указі Президента України переліку статей Конституції України прямо обмеження політичних прав стосуються норми статті 34, якою «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», а також статті 38, 39, 44. Акцентуємо увагу на використанні в названому Указі щодо цих статей формулювання «можуть обмежуватися».

26 грудня 2018 року дію воєнного стану в Україні — припинено. Аналізуючи його підсумки Президент України П. Порошенко стверджує, що «запровадження воєнного стану було вчасним і необхідним. Як показав останній місяць — і ефективним кроком ... дозволило здійснити цілу низку організаційних та мобілізаційних заходів, які підвищили рівень боєздатності Збройних Сил України та спроможність держави відповідати на загрозу повномасштабного російського вторгнення в нашу країну»⁸.

Обмеження ж конституційних прав громадян фактично не застосовувалось. До причин політичного характеру віднесемо, зокрема, неоднозначне сприйняття значною громадян запровадження воєнного стану. Так, за результатами проведеного з 13 по 27 грудня 2018 року Соціологічною групою «Рейтинг» (на замовлення Міжнародного Республіканського Інституту) опитування по всій території України (крім окупованих територій Криму і Донбасу) — відповіді респондентів на запитання: «Наскільки ви підтримуєте ви чи не підтримуєте рішення влади запровадити воєнний стан терміном на 30 днів з 28 листопада 2018 року?» розподілились таким чином: «цілком підтримую» — 9%, «скоріше підтримую» — 14%, «скоріше не підтримую» — 27%, «зовсім не підтримую» — 37%, «важко відповісти/ немає відповіді» — 13%. Цікаво, що 56% респондентів з тих, які проти — це ті, хто не підтримує діяльність жодної політичної партії; цілком підтримує — 38% прихильників БПП

«Солідарність». 42% респондентів вважає, що рішення про введення воєнного стану — є політичним, прийнято для підвищення рейтингу окремих політиків. Розподіл голосів засвідчує певну динаміку зростання рейтингу провідних політиків. Однак, тільки 6% опитаних заявили, що прийняте рішення дуже негативно вплинуло на їх щоденне життя, на 62% — взагалі не вплинуло⁹.

За даними соціологічного дослідження, оприлюдненого 14 грудня 2018 року центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститут соціальних досліджень. Так, за даними дослідження, 64,9% опитаних не підтримують запровадження воєнного стану. 65,5% опитаних вважають, що запровадження воєнного стану може призвести до утисків свободи слова: закриття ЗМІ, заборони мітингів та акцій протесту. При тому, 56,6% опитаних вважають, що рішення П. Порошенка про оголошення воєнного стану є було викликано його бажанням відтермінувати дату президентських виборів. Лише 22,2% вважають, що президент дбав про безпеку країни¹⁰.

Наведені результати підтверджуються й даними інших аналітичних структур. Ситуація істотно не змінилась із припиненням воєнного стану та призначенням виборів Президента України на 31 березня 2019 року.

Тому, щоб уникнути таких спекуляцій у майбутньому, очевидно, доцільним було б при оновленні Основного Закону держави та у Виборчому кодексі, який сподіваємось все ж буде прийнятий, законодавчо закріпити застереження про неможливість заборони призначення виборів, навіть у випадку локальних конфліктів, як це прийнято в окремих державах.

Таким чином, запровадження воєнного стану, вважаємо, було не тільки відповіддю на події в Азовському морі, але стало показником незламного прагнення українського народу до захисту державного суверенітету та територіальної цілісності, за право жити вільно на своїй землі. Чинне законодавство України створює загалом основу для функціонування режиму воєнного стану, встановлені законодавством України обмеження щодо реалізації громадянами конституційних, зокрема,

політичних прав, на наш погляд, є достатньо вичерпними. Внесення інших, крім названої, змін до оновленої Конституції України чи інших нормативно-правових актів щодо розширення цих обмежень прав громадян за умов нинішнього рівня політизації суспільства, досягнутих демократичних завоювань, вважаємо, було б недоцільним. Проблема в тому, щоб ці права були б не тільки правом, а й усвідомленим моральним обов'язком громадян. Саме на це повинна бути спрямована діяльність численних політичних партій та інших громадських об'єднань, органів державної влади і місцевого самоврядування.

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 26.11.2018 р. № 393/2018. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594>.
2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 26.11.2018 р. № 2630-VIII. *Голос України*. 2018. 28 листоп. № 226.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2016 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 28. Ст. 250; поточна редакція — Редакція від 26.05.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // *Верховна Рада України*. 1996. № 30. Ст. 141; поточна редакція — Редакція від 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
5. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р. (Док. ООН/PES/217 А). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
6. Про затвердження типового плану запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2015 р. № 544. *Офіційний вісник України*. 2015. № 62. Ст. 2018.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 06.04.2000 р. № 1647-III. ВВР. 2000. № 28. Ст. 224. [Закон втратив чинність 11..06.2015]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
8. Запровадження воєнного стану було вчасним і необхідним — Президент про підсумки дії воєнного стану. *Президент України Петро Порошенко*: Офіційне інтернет-представництво [26.12.2018]. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zaprovdzhennya-voennogo-stanu-bulo-vchasnim-i-neobhidnim-p-52294>].
9. Суспільно-політичні настрої населення України. 13-17 грудня 2018 року: Дослідження Соціологічної групи Рейтинг. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/national_survey_2018_12_ua.pdf.
10. Половина українців вважають, що за допомогою воєнного стану

Порошенко хотів відтермінувати вибори — опитування [УНІАН, 14.12.2018]. URL: <https://www.unian.ua/war/10377897-polovina-ukrajinciv-vvazhayut-shcho-za-dopomogoyu-voennogo-stanu-poroshenko-hotiv-vidterminuvati-vibori-opituvannya.html>.

Derevianko Serhii. Restrictions of the political rights of citizens under conditions of martial law: political and legal grounds

The article analyzed the legal grounds and political motives of the introduction of martial law in Ukraine. The reason for its introduction was the exacerbation of the armed conflict as a result of the attack of the NAVY of the Russian Federation on the Ukrainian ship in the sea of Azov 25.11. 2018.

The politicians and the population as a whole ambiguously apprehended this event. Opinions are quite different — from complete support to accept the imposition of martial law as a PR-Action power to a desire to defer holding elections of the President of Ukraine. Some people reproach that it should have been done earlier (in 2014), but the war in the country is not officially declared.

The content of the legal regime of martial law, the order of its introduction and cancellation, the legal framework for the activities of the bodies of the State power, the military command, the military administrations, local authorities, enterprises, institutions and organizations in the conditions of martial law, guarantees the rights and freedoms of man and citizen and the rights and legitimate interests of legal entities determines the law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law», adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine 12.05.2015, which is analysed in detail.

The current Constitution of Ukraine not only declares the political rights of citizens, but also determines the specific mechanism for their implementation, sets out a comprehensive list of reasons of their limitations that are analyzed in the article.

The author expresses the ideas as for the content of the political rights of citizens and the expediency of their restrictions in the latest Ukrainian realities. Martial law as a factor limiting the constitutional rights and freedoms is named in article 64 of the present Constitution and certain articles of the mentioned Act, the Decree of the President of Ukraine «On Introduction of Martial Law in Ukraine» (26.11.2018). The attention is emphasized on the usage of the words «may be limited».

However, the restriction of the constitutional rights of citizens were not actually applied. Among the reasons of a political nature is ambiguous perception of the majority of citizens the introduction of martial law. According to the data of sociological research 64.9 percent of the respondents do not support the introduction of martial law. 65.5 percent of the respondents believe that it could lead to the suppression of freedom of speech: closing the media, banning meetings and protests. 56.6 percent of the respondents consider that

P. Poroshenko's decision is caused by his desire to defer the date of presidential elections. His decision is political, made to increase the rating of individual politicians.

To avoid such speculations in the future, obviously, it would be appropriate to update the Basic Law of the State and in the electoral code, which we still hope to be adopted, legislatively fix the warning about inability to ban election, even in the case of local conflicts, as it is adopted in some countries.

Thus, the introduction of martial law, we believe, was not only a response to the events in the Azov Sea, but became the indicator of the great desire of the Ukrainian people to protect State sovereignty and territorial integrity, the right to live freely on their own land. The current legislation of Ukraine establishes the basis for the overall functioning of the regime of martial law, established by the legislation of Ukraine on implementation of the constitutional restriction of citizens, in particular political rights, in our view, is not expedient.

We believe that some other changes to the updated Constitution of Ukraine or other regulations to expand these restrictions of the rights of citizens under the conditions of the current level of politicizing society, achieved democratic conquests, would be inappropriate. The problem is that these rights would be not only a right, but also a conscious moral duty of citizens. The activities of numerous political parties and other public associations, bodies of State power and local self-government should be directed to this.

Key words: human rights, political rights, martial law, hybrid war.

УДК 323.2

**П. П. ШЛЯХТУН
Г. М. МАЛКІНА**

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ

Громадянське суспільство визначається як сфера недержавних суспільних інститутів і відносин, обґрунтовуються існування концепції громадянського суспільства в межах дихотомії «громадянське суспільство — держава»

© ШЛЯХТУН Петро Панасович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

© МАЛКІНА Ганна Миколаївна — доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.